

WYDAWNICZE ZWIĄZKI DRUKARZY BRANIEWSKICH Z KORONĄ I BISKUPSTWEM (OD 1589 DO 1773 R.)

Rolą, produkcją i znaczeniem oficyny braniewskiej badacze zajmowali się od dość dawna. Interesowała ona naukowców i polskich i niemieckich. Pierwsze polskie wzmianki o tej drukarni widzimy u J. Lelewela¹ i J. S. Bandkiego². Zajmowali się tą typografią także XIX wieczni historycy niemieccy K. Bender³, F. Hipler⁴, F. Gruchot⁵, K. Lochmeyer⁶. Wszyscy ci badacze w jakimś mierze korzystali ze względu na źródłowy i bibliograficzny charakter z pracy J. K. Pisanskiego⁷. Problemem szczegółowo zajęły się A. Gryczowa i K. Korotajowa⁸. Ponadto wiele wzmianek o drukach z tej oficyny jest rozsianych w opracowaniach różnych autorów, bibliografiach, słownikach i encyklopediach.

Trzy zasadnicze czynniki złożyły się na powstanie i omal dwustuletnią działalność drukarni w Braniewie. Poczynając od początku XVI w. biskupi warmińscy ostro i zdecydowanie przeciwstawiali się szerzącym na północy nowinkom wyznaniowym (zarządzenia biskupów Maurycego Ferbera z 1526 r. i Jana Dantyszka z 1539 i 1540 r. wyraźnie na to wskazują). Nie przez przypadek więc biskup Stanisław Hozjusz osadził w 1565 r. w Branie-

¹ J. L e l e w e l, Bibliograficznych ksiąg dwoje. Wilno 1823 s. 215-220.

² J. S. B a n d k i e, Historia litteraria Prussiae. Königsberg 1762; t e n ż e: Historia litteraria Prussiae. Königsberg 1791 i wyd. oddzielne Königsberg 1853.

³ K. B e n d e r, Geschichte der Braunsberger Buchhandels und Bücherdrucks. *Preussische Provinzial-Blätter*, Bd 10, 1865 s. 421-478.

⁴ F. H i p l e r, Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthums Ermland. Braunsberg und Leipzig 1872 s. 160-237.

⁵ H. G r u c h o t, Zur Geschichte der Braunsberger Buchdruckerei. *Jahresbericht über das Königliche Gymnasium zu Braunsberg* 1890 i odb, t e n ż e: Zur Geschichte des Jesuiten — Kollegiums zu Braunsberg. Verzeichnis der Braunsberger Drucke. *Beilage zu dem Jahresbericht über das Königliche Gymnasium zu Braunsberg* 1887.

⁶ K. L o c h m e y e r, Geschichte der Buchdrucks in Herzogthum Preussen. *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*. Bd 18-19 1896-1897.

⁷ J. K. P i s a n s k i, Historia litteraria Prussiae. Königsberg 1762; t e n ż e: Entwurf einer preussischen Litteraturgeschichte. Königsberg 1791 i wyd. oddzielne Königsberg 1853.

⁸ A. K a w e c k a - G r y c z o w a, K. K o r o t a j o w a, Drukarze dawnej Polski. T. 4: Pomorze—Wrocław 1962. K. K o r o t a j o w a, Oficyna braniewska 1589-1773, Olsztyn 1964.

wie Jezuitów. Zakon ten nie tylko prowadził w tym mieście trzy szkoły (Kolegium, tzw. alumnat papieski i seminarium duchowne), ale miał także za zadanie umocnić katolicyzm w tej zewsząd zagrożonej reformacją enklawie. Towarzystwo Jezusowe miało położyć tamę rozwojowi nauki Lutra i promieniować swym wpływem na północne krańce Rzeczypospolitej, a nawet na kraje ościenne. Istnienie tego, wciąż rozrastającego się, ośrodka szkolnego o dużej sile oddziaływania podlegającego określonym wymogom *Ratio atquae Institutio Studiorum Societatis Jesu* (Antwerpia, ok. 1616) programu nauki wyznaczającego podręczniki, a także kontrreformacyjna działalność Zakonu wymagały założenia własnej typografii. Jezuiciomal od początku zabiegali o założenie własnej drukarni, która zaspokajałaby potrzeby i położyła kres kosztom i niewygodzie związanych z zakupem, sprowadzaniem, a nawet wydawaniem poza Braniewem potrzebnych podręczników i książek. Biskupstwo równie dotkliwie odczuwało brak podporządkowanej sobie drukarni. Do momentu uruchomienia typografii w Braniewie potrzebne wydawnictwa tłoczono albo w odległym Krakowie (*Catecheses* 1570, *Missale Varmienne*, 1587) lub nawet poza krajem (*Agenda Sacramentalia*, 1574; *Agenda Caeremonialia*, 1578, *Breviarium Varmienne* 1581 — wszystkie wydrukowane w Kolonii).

Znaczący wreszcie czynnik stanowiła konieczność przeciwstawienia się zalewowi druków innowierczych płynących z Torunia, Gdańska, czy Królewca. Czas gorących dysput i polemik wymagał aby powstał warsztat pracujący na rzecz propagandy katolickiej. Walka wyznaniowa przejawiała się także — i to bardzo wyraźnie — w produkcji wydawniczej.

Mecenat biskupich władców Warmii, często wywodzących się ze sławnych i możliwych rodów polskich, poparcie świątłego duchowieństwa, a przede wszystkim kanoników, rozciągało się nie tylko na szeroko pojętą działalność Jezuitów, ale także i na uruchomioną w 1589 r. drukarnię.

Typografia w pierwszym okresie była własnością prywatną, a jej właściciele zmieniali się co pewien czas. W 1697 — mimo sprzeciwu władz miejskich — przejęli ją Jezuici. Przez cały czas istnienia pozostawała pod wyraźnym wpływem władz duchownych i Towarzystwa Jezusowego. Tym samym jej profil wydawniczy został wyraźnie zarysowany: miała być wiodącą oficyną katolicką, której działalność przeznaczona była nie tylko na Warmię, ale na całą północną część Rzeczypospolitej. Mały i niezbyt dobrze wyposażony warsztat nie zawsze spełniał te oczekiwania, szczególnie pod względem typograficznym i jakościowym produkowanych w nim druków.

Pierwszym drukarzem, który osiedlił się w Braniewie był Jan Saxo, jego działalność była jednak krótkotrwała (1589-1592), wytłoczył zaledwie kilkanaście druków. Drugim typografem był Jerzy Schönfels, który, za zezwoleniem biskupa Andrzeja Batorego, objął oficynę w kilka lat po śmierci poprzednika (1598), i prowadził ją przez ponad ćwierć wieku (do 1626). Uległ

wówczas poprawie poziom wydawniczy i zdobnictwo druków. Wprowadził druk czerwono-czarny, sztychy i ozdobniki. Władze kościelne Warmii wyjednały u Zygmunta III przywilej dla tego drukarza. Zarządzenie Króla zakazywało od 8 sierpnia 1600 r. wydawania w innych oficynach pierwodruków, które wytłoczył braniewski typograf. W dwanaście lat później przywilej ten został potwierdzony, a Schönfels często się na niego powoływał. W tym okresie wzrosła wyraźnie produkcja oficyny, a w latach 1600-1610 dorównywała ona ilością wydawanych druków tłoczni jezuickiej w Wilnie, czy drukarni Wolraba w Poznaniu⁹.

Wojna ze Szwecją położyła kres działalności Schönfelsa. Na wieść o ich zbliżaniu jezuici zamknęli szkoły, a oficyna zawiesiła produkcję. 10 lipca 1626 Szwedzi zajęli Braniewo, a życie gospodarcze i wszelka działalność kulturalna zostały zahamowane na blisko dziesięcioletni okres (do rozejmu w Sztumskiej Wsi w 1635 r.). W tym właśnie czasie — między 1626 a 1631 r. zmarł Jerzy Schönfels.

Kolejnym właścicielem drukarni został Kasper Weingärtner, który za 500 florenów ok. 1631 r. odkupił ją od wdowy po Schönfelsie. Nabycie praw potwierdził u władz miejskich dopiero w 1634. Formalnie zatem był właścicielem oficyny od tego czasu do 1658 r. Jednak przez pierwsze dwa lata żaden druk się nie ukazał. Składały się na to dwie przyczyny: okupacja szwedzka i brak fachowca drukarza, gdyż Weingärtner był introligatorem. Dopiero gdy zatrudnił czeladnika czarnej sztuki Piotra Freymutha mógł uruchomić prasę. Pierwsze druki ukazały się w 1636 r. W ciągu ponad dwudziestoletniej działalności, którą przerywały wypadki wojenne i spory z biskupem, Weingärtner wytłoczył około 60 druków. Zaznacza się wówczas dalsze podniesienie poziomu techniki drukarskiej, a wydawnictwa cechuje dobry papier, staranne i częste ozdobne wykonanie. Sporą część produkcji stanowiły podręczniki dla kolegium jezuickiego. Ciekawym elementem w pracy Weingärtnera było to, że jako jedyny z drukarzy próbował swych sił na niwie literackiej, pisywał wstępy i dedykacje do drukowanych u siebie wydawnictw.

Po jego śmierci oficynę przejął współpracownik, a jednocześnie zięć (mąż córki Anny) Piotr Freymuth. Nie wykazywał on aktywności i działał krótko (1660-1663). Wydał zaledwie kilka druków, w tym jeden sygnowany przez wdowę po zmarłym pryncypale i własnym nazwiskiem.

W 1663 zwrócił się z prośbą do rady miejskiej o prawo powrotu w rodzinne strony. Jego wyjazd, przypominający ucieczkę, był spowodowany faktem, że uwikłany był w proces o zabójstwo. Władze miasta zajęły jego majątek jako należący do złoczyńcy. Od miasta wykupił drukarnię Henryk Schultz — introligator i mąż drugiej córki Weingärtnera. W 1664 wystarał się, za opłatą, o nabycie praw miejskich i potwierdzenie przywileju biskupa, który został

⁹ A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, *iw.* s. 399-405.

nadany zbiegłemu drukarzowi. Jego działalność jako typografa szła opornie. Stary i zużyty warsztat, konkurencja cysterskiej drukarni w Oliwie wpłynęły na to, że w ciągu 17 lat wytłoczył zaledwie ok. 30 druków, a wdowa po nim sygnowała dalsze trzy. Schultz prowadził jednocześnie drukarnię, introligatornię i księgarnię. Wydawane przez niego druki daleko odbiegają jakością od poziomu książek, które tłoczyli poprzednicy. Około 1687 nabył drukarnię Piotr Rosenbüchler, także i on nierozwinał szerszej produkcji, a w ciągu 10 lat wydrukował zaledwie ok. 10 druków — głównie okolicznościowych.

W drugiej połowie 1697 r. Rosenbüchler za 2.100 florenów sprzedał drukarnię jezuitom. Zatrzymał sobie introligatornię i księgarnię, które prowadził doskonale, tak że Braniewo szczyliło się nimi. W rękach spadkobierców księgarnia prosperowała do zaboru Warmii, a introligatornia była w posiadaniu rodziny do 1812 r.

Zarówno sprzedający oficynę, jak i kupujący narazili się radzie miejskiej, gdyż nie wystąpili o zgodę na zmianę właściciela. Stąd wywiązały się długie spory i konflikty między stronami. Rada miejska nawet na pewien okres położyła areszt na pieniądzach uzyskanych przez Rosenbüchlera z tej transakcji, a jezuitom uniemożliwiła rozruch oficyny. Wreszcie Rosenbüchler sprawę załagodził wpłacając na rzecz miasta 6 talarów. Od momentu, gdy drukarnia przeszła w ręce jezuitów rada miejska nie miała już wpływu na jej działalność.

Następuje wtedy stopniowy rozwój i modernizacja warsztatu. Wielkie zasługi na tym polu położył Jan Drews — rektor kolegium, utalentowany retor i ceniony pisarz. Zdolny i rzutki administrator zaangażowany w to przedsięwzięcie wybudował gmach dla drukarni i unowocześnił jej warsztat. Typografia miała odpowiedzialnych za nią kierowników, ale z nazwiska znani są tylko: Tadeusz Kreichel (1730), Steinreb (1755) oraz Antoni Klein (1772) uczestniczący w jej likwidacji. Jezuici dbali o rozwój drukarni, a wyraźny zwrot ku lepszemu nastąpił przez nabycie (1744) wyposażenia likwidowanej tłoczni w Oliwie. Śledząc szatę graficzną i zdobnictwo druków stwierdzić można, że później jezuici zakupywali nowe składy (zarówno antykwę, jak i kursywę o różnych krojach), a także winiety i ozdobniki o wyraźnych motywach późnobarokowych. Druk i papier są na ogół lepsze niż w poprzednim okresie. Wyjątkowo można spotkać miedziorytowe ilustracje lub frontispisy, czasem rytowane za granicą. Swe wydawnictwa jezuici oznaczali różnymi wariantami sygnetu drukarskiego, który jednak zawsze miał litery *I.H.S.*, a bardzo często elementy insygniów Męki Pańskiej i płomienie.

Zasadniczy profil wydawniczy pozostał bez istotnych zmian. Dominowała nadal łacina, ale wzrosła do ok. 30% ilość książek w języku niemieckim i do około 8% w polskim.

Przechodząc do omówienia działalności drukarni w Braniewie pod kątem jej związków z Rzeczpospolitą i usługowego niejako charakteru wobec Bis-

kupstwa ujmowano druki w porządku chronologicznym zbierając je w określone grupy tematyczne. Pomijano szczegóły bibliograficzne (format, ilość składek czy stron) a całą uwagę skupiano na zawartości tematycznej. Przebadało nieco powyżej 50% druków braniewskich wymienionych w bibliografiach i opracowaniach, a dostępnych w krajowych bibliotekach.

W opracowaniu uwzględniono także wiadomości o wydawnictwach zaczerpnięte z literatury i bibliografii. Wydaje się, że zarówno ilość przejranych jak i, po selekcji, dóbr prezentowanych wydawnictw jest reprezentatywny i dostatecznie charakteryzuje zagadnienie.

Całość uszeregowano w dwie zasadnicze grupy: pierwszą, w której omówione są druki produkowane z myślą o rozpowszechnianiu także z Rzeczypospolitej i poświęcone osobom z terenu Korony lub Litwy i drugą, prezentującą wydawnictwa związane z Biskupstwem i jego mieszkańcami. Pomijano wszystkie jezuickie podręczniki, polemiki, programy teatrów szkolnych w Braniewie i Reszlu, nie brano pod uwagę wydawnictw wyraźnie związanych z potrzebami i działalnością Towarzystwa Jezusowego. Rozgraniczenie to było trudne i nie zawsze jest ostre, może wywoływać nawet kontrowersje, tym bardziej, że i od tego założenia stosowano wyjątki, jeżeli druk był wyjątkowo interesujący lub charakterystyczny dla epoki.

Wśród wytłoczonych w Braniewie druków, których zasięg z całą pewnością wykraczał poza Warmię naczelne miejsce zajmują wydawnictwa o szeroko pojętej treści religijnej.

Znajdujemy też nieco, tak częstych w epoce panegiryków, znacznie mniej jest dzieł związanych z prawem czy historią.

W Braniewie ukazał się pierwodruk bardzo popularnej w Polsce *Hierosolymitana Peregrinatio...* (1601), była to pierwsza polska drukowana relacja z podróży do Ziemi Świętej. Jej autorem był Mikołaj Radziwiłł zwany Sierotką. Oryginał powstał w języku polskim, a jego rękopiśmienne odpisy krążyły po kraju. Tomasz Treter — uzdolniony pisarz, rytownik, kanonik warmiński — manuskrypt Radziwiłła przełożył na łacinę, nadając formę listów i opatrując konwencjonalnymi zwrotami epistolograficznymi. Książka była wydana bardzo starannie i ozdobnie, z miedziorytowym portretem autora i planem świątyni w Jerozolimie rytowanym przez T. Makowskiego, w tekście miała liczne i dobrze odbite inicjały i przerywniki. Należała do najpopularniejszych pozycji czytelniczych w literaturze staropolskiej, miała liczne przedruki w kraju i za granicą¹⁰. Treter często zlecał braniewskiej typografii publikowanie swych prac. Może dlatego, że czuł się związany z Schönfelsem będąc ojcem chrzestnym jednej z jego córek?

W 1604 r. ukazały się *Vitae Episcoporum Posnaniensium* Jana Długosza opracowane i powiększone (o biografie od Górkki po Goślickiego) przez Tre-

¹⁰ Por. Radziwiłł, Mikołaj Krzysztof Sierotka — Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582-1584. Oprac. L. Kukulski, W-wa 1962 s. 249-255.

tera, który również był autorem wstępu, w którym nawiązuje do św. Wojciecha.

W tej samej oficynie ukazała się, przygotowana wcześniej w czasie pobytu Tretera w Rzymie, trzecia jego książka *Sacratissimi Corporis Christi Historia et Miracula quae in Ecclesia Posnaniensis Ordinis Sante Carmelitarum divina bonitas operatur* (1609). Książka jest ilustrowana drzeworytami przedstawiającymi dzieje cudu (krew ukazująca się na sprofanowanej przez Żydów Hostii, pod którymi znajdują się krótkie podpisy wyjaśniające. Uzupełnienie stanowi dodatek *Votiva corporis miracula* — dający opis różnych cudów. Karta tytułowa bogato zdobiona, rytowana przez bratanka autora — Błażeja Tretera. Na jej odwrocie umieszczony jest herb biskupa poznańskiego Andrzeja Opalińskiego.

Jako edicio posthuma, wydana staraniem Błażeja Tretera ukazała się książka: *Symbolica vitae Christi meditatio* (1612), Karta tytułowa jest wyjątkowo ozdobna, z całym przepychem baroku. Rytował ją, jak również 103 miedzioryty (według rysunków Tomasza) Błażej Treter. Większość ilustracji ma znaczenie symboliczne (Wiara, Nadzieja, Niewinność itp.), część jednak — przedstawiająca sceny z życia Chrystusa — jest realistyczna. Na odwrocie karty tytułowej herb biskupa warmińskiego — Szymona Rudnickiego, któremu Błażej Treter książkę dedykował. Schönfels opatrzył ją pośmiertnym życiorysem autora. Zamieszczony został wykaz jego dzieł i łacińskie anagramy związane z nazwiskiem twórcy.

Wszystkie książki Tretera wyróżniają się szatą graficzną, starannym wydaniem i opatrzone są przywilejem królewskim. Wyraźny adres poza warmiński ma *Agenda parva. In commodiorem usum Sacerdotum Provinciae Lithuaniae conscripta* (1622). Druk ten ma ozdobną kartę tytułową, tekst tłoczony dwubarwnie. Niektóre jego części dotyczące Sakramentów św. zawierają teksty w językach litewskim, łotewskim, polskim i niemieckim. Druk nie ma imprimatur.

Ciekawą drogę przeszła książka, której autorem był Tomasz Klagius (Clagius) jezuita, uczestnik *Colloquium Charitativum*, rektor braniewskich szkół, utalentowany pisarz i poeta. Jedną z jego książek, (którą napisał w Niemczech, gdzie schronił się przed inwazją Szwedów) oparta na bogatych źródłach poświęcona była św. Lipce. Ukazała się ona w Kolonii w 1569 r. pt. *Linda Mariana, sive de B. Virginiae Lindensi libri V*. Jej skrócona niemieckojęzyczna edycja, już po śmierci autora, została wydana w Braniewie. *Historia Lindenis oder kurzer Inhalt Clagii Tractatus* (1667, wyd. 3 zmienione 1712). To samo opracowanie w polskim przekładzie (*Opisanie miejsca Św. Lipa, czyli Św. Lipka nazwanemu*) ukazało się w 1770 r. Nadmienić należy, że Klagius pracę tę dedykował Janowi Kazimierzowi, a prócz historii i opisu cudów w Św. Lipce zawarł w niej sporo informacji o polskiej Warmii.

Podobną drogę przeszła książka wydana anonimowo w 1623 r. w Krakowie *Das Leben der Gottseeligen Jungfrau Regin Brotsmanns [sic!] Stiffterinen der*

Löblichen Gesellschaft Sanct Catharinen Jungfrauen und Martyrien durch einen... Priester. Druk wznowiono (z tym samym błędem w nazwisku) w Braniewie w 1727 r. Wspomnieć należy, że żywoty błogosławionej założycielki Sióstr Katarzynek ukazują się i obecnie.

Do hagiografii tłoczonych w Braniewie, które z pewnością trafiały poza diecezję, zaliczyć należy wierszowany utwór Michała Szymkiewicza *Triumphalia seu enarratio triumphu S. Casimiro...* (1604) oraz Ludwika Skrobkowicza *Vita gloriosi servi Dei Simonis de Lipnica... Ord. Minoris collecta per...* (1636). Życiorys wydany starannie, z ozdobną kartą tytułową, ozdobiony portretem błogosławionego.

Nawet gdy druk poznaje się z autopsji często trudno rozstrzygnąć, które z ksiąg liturgicznych, modlitewników, czy medytacji sięgały poza Warmię. Ich uniwersalny charakter, często znani w całej Rzeczypospolitej autorzy, wreszcie rozbudowany już wówczas handel książką powodowały, że następował znaczny przepływ wydawnictw z jednych ziem na drugie. Czynniki te znacznie utrudniają określenie przynależności terytorialnej druków.

Z pewnością poza regionalny zasięg miały: *Missa S. Stephani Hungariae Regis confessoris Sac. Rit. Congregatione recognita, et approbata die 19 Aprilis 1687*. Wydana była w Rzymie w tym samym roku, a nieco później (1688) przedrukowana w Braniewie. *Missa in festo S. Josephi Calasancii Confessoris non Pontificis* (1771). Oba te wydawnictwa miały tytuły tłoczone czarnymi i czerwonymi czcionkami, a w tekście liczne inicjały. Równie starannie był wydany Mszał (*Missale Sanctorum, partim de praecepto, partim ad libitum recitande, quae de novo Romano Missali accesserunt...*), który w tytule nie ma określenia, że przeznaczony jest do użytku w diecezji warmińskiej. Mszał ten zawiera liczne partie nutowe.

Zapewne na wschodnie ziemie Polski trafiła jakaś część nakładu *Traktatu o Niepokalanym Poczęciu Najśw. Panny Marjej J. O. Antysta* (1772). Autorem tego przekładu był bowiem Jan Jabłonowski wojewoda ruski.

W 1761 wydano *Rozmowy duszy z Bogiem wybrane ze słów św. Augustyna w Medytacjach i innych Xsięgach Jego. Na wiersz polski powtórnie przez Macieja Józefa... Łubieńskiego Dziekana Metropolij Gnieźnieńskiej y Katedry Warmińskiej, Archidyakona Katedralnego Krakowskiego przetłumaczone...*

Tytuł i tekst w języku polskim i francuskim, co wyróżniono kursywą. Wyciąg z Medytacji we francuskim oryginale napisał D. Clement; pierwszy polski tłumacz był anonimowy, a jego przekład — prozą. Łubieński *Rozmyślenia* ujął w formie poetyckiej. Książka posiadała dwie przedmowy: pierwszego tłumacza, który adresował ją do swej córki i dedykacyjną do biskupa krakowskiego Kajetana Ignacego Sołtyka, której autorem był Łubieński. W pierwszym ze wstępów czytamy godne przytoczenia słowa: „Wiem, że twoje najmiłsze zabawy są w rozmowach z Panem Bogiem... a tym bardziej,

zem Ojczystego zażył języka, wiedząc, że jak naturalnie Boga kochasz, tak ci będzie miło naturalnym chwalić go językiem ...będzie Ci Kochaną Ojczyznę przypominał, żeś się Polką urodziła..." (k. 2).

Szereg wydawnictw w Braniewie ukazało się dzięki protekcji i finansowemu wsparciu możnych rodów. Tak Teresa Korwin Sapieżyna wojewodzina wileńska i hetmanowa wielka litewska zleciła przedruk książeczki *Cierniowe drogi, albo rozmyślenia codzienne o Męce Jezusowej* (1703); Jan Klemens Branicki chorąży koronny dopomógł finansowo Janowi Kurdwanowskiemu — kanonikowi warmińskiemu — w opublikowaniu *Kazań niektórych... na różnych miejscach i w różnych okazjach miane* (1724). Również Stanisław Szembek arcybiskup gnieźnieński i Prymas Polski hojnie wspomógł wydanie swego *Zebrań kazań na Wielką Noc, Boże Narodzenie, Uroczystości Najświętszej Maryi Panny i niektórych świętych... mianych...* (1726).

Wszystkie wymienione wydawnictwa były starannie i ładnie wydane z inicjałami, winitami i przerywnikami. Wyraźny przepych cechował zbiór Szembeka, w którym oprócz wspomnianych elementów był frontispis z herbem rodu, karta tytułowa tłoczona drukiem czarnym i czerwonym. Na jej odwrocie panegiryk; „Na herb jasnokwiatny Szembeków Familii.” Książka była dedykowana Janowi Szembekowi Kanclerzemu Wielkiemu Koronnemu, staroście grudziądzkiemu. Znajdujemy tam m.in. kwieciste, barokowe i... bardzo długie kazanie na koronację Augusta II.

Trzykrotnie tłoczono w Braniewie *Expeditio in viam aeternitatis, sive modus assistendi vario mortis genere decendibus...* W 1730 r. książka ukazała się w wersji niemieckiej i łacińskiej, w rok później z tekstami łacińskimi i polskimi. W obu wydaniach języki wyróżniono kursywą i antykwą. W 1756 r. ukazało się *Przygotowanie na śmierć przez wielebnego X. Kraszet po francusku, wydane przez Kazimierza Młockiego Stolnika ziemi wyszogrodzkiej na polski język przetłumaczona dla zbawiennego konających pożytku.*

Druków polemicznych, których autorami nie byli jezuici, czołowi szermierze kontrreformacji, obliczonych na szerszy zasięg ukazało się niewiele. Wymienić tu należy A. Jurgiewicza *Ad quinquaginta duas quaestiones ministri calviniani... responsio* (1592) dedykowaną Albertowi Radziwiłłowi marszałkowi litewskiemu i dużo późniejsze dziełko Eliasza Downarowicza *Homo politicus* (1644), opublikowane pod nazwiskiem ucznia A. Jaksmanickiego, stanowiące odpowiedź na wydane pod tym samym tytułem pismo Krzysztofa Rappiusa.

Liczej ukazywały się w Braniewie panegiryki, z których część była wyraźnie kierowana do osób z innych terenów; często te druczki ulotne sławiły władców Polski. Te ostatnie zresztą zwykle pisali jezuici lub ich wychowankowie, toteż o nich wspominać będę jedynie w kilku wyjątkowych przypadkach. Na czoło wysuwają się utwory sławiące królów lub osoby z ich rodzin.

Żalobny, lamentacyjny ton ma utwór Abrahama Krzewskiego *Enodicon Sigismundi III... more dialogismi*, który w wierszowanych strofach dialogu sławi osobę i czyny zmarłego króla (1593). Fabian Quadrantinus (Kwadrantyn) był autorem życiorysu królowej Anny Austriaczki. Był on konwertytą, który po przejściu na katolicyzm wstąpił do jezuitów, kapelanem i kaznodzieją Zygmunta III, późniejszą wychowawcą dzieci władcy. Z myślą o księciu Władysławie (późniejszym królu) opracował *Speculum pietatis. Continens vitam et obitu Serenissimae Annae... Poloniae, Sueciaequae Reginae... Quae anno salutis 1598 IV Id Febr. de vita mortali trasiit ad immortalem...* W tekście oprócz panegirycznej biografii zmarłej królowej zamieszczono obszerną przedmowę i utwór wierszem skierowane do księcia, a także kazanie funeralne. Druk wydany nadzwyczaj starannie, na dobrym papierze, karta tytułowa ujęta w ozdobną ramę; w tekście różnorodne inicjały, winiety, każda ze stron w podwójnej czarnej, prostej ramce.

Równie pięknie został wydany w 1622 r. *Manipulus quadruplex... Principis Joanni Adalberti inuctis... Sigismundi III filii D. G. electi Sedis Varmiensis...* Autorstwo tej książki niesłusznie przypisywane jest Reinholdowi Heidensteinowi¹¹, gdyż w istocie jest to zbiór utworów panegirycznych różnych autorów, uczniów Kolegium; tylko przedmowa i dwa wiersze są pióra Heidensteina. Na karcie po stronie tytułowej ujęte w jedną tarczę są herby Korony i Litwy, Szwecji, Wazów i diecezji krakowskiej. W tekście całostronicowe powtórzenie tych godeł. Tytuł tłoczony drukiem czerwono-czarnym, czcionki ozdobne. Każda ze stron tekstu ujęta w podwójną ramkę wypełnioną ornamentem florystycznym. Całość zdobnictwa ma cechy późnego baroku, a książka należy do najpiękniej wydanych w Braniewie.

Nie dorównuje poprzednim wydawnictwom panegiryczny utwór Jana Kwiatkiewicza *Factorum triumphalium Joannes III* (1711).

Z Augustem III związane są dwa druki ulotne: pijara Ubaldusa Mignonii *S. R. M. Augusti III... a sacris consilliis et in aula Romana promovendorum ad Episcopatum Examinatoris Theologi, Noctium Sarmaticarum vigiliae*. Ten druk został wydany w 1751 r. jednocześnie w Braniewie i Warszawie.

W tym samym roku wydrukowano *Umständliche Relation von der bei der Bekanntmachung Ihro Känige Majestädt in Pohlen Augusto III*.

Sporadycznie spotykamy druki ulotne poświęcone możnowładcom, jak W. A. Wilczewskiego *Floricomus de Halicone Hymen ... Stanislai Działyński... et Marianna Zalenska ...* (1621), w którym obok strof łacińskich zamieszczony jest polski poemat *Maj wesółokwitny*. Również w druku funeralnym *Planetus sepulchralis in obitu Ernesti Weycheri* znajduje się wiersz polski.

¹¹ Por. K. Estreicher, Bibliografia polska, Kraków 1901, t. 18 s. 79. Polski Słownik Bibliograficzny, Wrocław 1959-1960, t. 8, s. 79 1959/60.

Krzysztof Komorowski w druczku *Encaenia novae dignitatis Alexandri Sapieha episcopus Samogitiae suam... ingreditur metropolini* (1660) sławi cały ród z biskupem na czele.

W 1702 ukazał się druk pochwalny pt. *Synopsis albo krótkie zebranie życia i śmierci... Józefa Bogusława Stuszeki, kasztelana wileńskiego, hetmana wojsk W. X. Litewskiego*.

Bardzo niewiele ukazało się w Braniewie książek dotyczących historii i prawa, a związanych z Rzeczpospolitą. Jest to zupełnie zrozumiałe, na ogół potrzeby te zaspokajały większe i lepiej wyposażone typografie z innych miast Korony.

Za przyczyną Andrzeja Batorego w 1598 r. wytłoczono *Constitutiones in generalibus Capitulis Ordinis Canonorum Regularium Custodum Sancti Sepulchri D. Hielosolimitani, Miechoviae per... Andreum S. R. E. Cardinalem Bathorem... Praepositum genetalem Miechoviensem. Annis ab homine redempto 1585 et 1587 et 1598 celebratis felicitae*. (1598).

Druk starannie wydany z trójkątną winiętą wstęgowo — floraturową na karcie tytułowej, na jej odwrocie herb Batorych i panegiryk ku czci kardynała. Tekst tłoczony kursywą i antykwą, inicjały, przerywniki. Na całość wydawnictwa składają się przywileje papieskie, reguła i statut zakonu oraz konstytucje kolejnych kapituł generalnych.

Zupełnie inny typ wydawnictwa jurysdykcyjnego stanowi, wydana sumptem autora, *Promptuarium Statutorum omnium et Constitutionum Regni Poloniae* — Pawła Szczerbica (1604). To, dedykowane kanclerzowi Janowi Zamojskiemu kompedium, zostało podzielone na sześć części i zawiera wszystkie podstawowe prawa polityczne, administracyjne, wojenne, karne, inkorporacyjne oraz opis sądownictwa. Autor korzystał ze zbiorów praw Łaskiego, Przyłuskiego i Herburta.

Z kompedium współwydany jest, z odrębną kartą tytułową *Index rerum et verborum Promptuarii...* Druk wydany starannie, na dobrym papierze. Karta tytułowa objęta szeroką barokową ramą, u góry której dwa putta dzierżą kartusz z orłem Wazów; z prawej strony ramy postać alegoryczna *Iusticia* z lewej — *Obedientia*. W tekście liczne winiety, inicjały i przerywniki, a na marginesach dyspozycje, z których spora część jest w języku polskim. W kilka lat później wytłoczono dzieło drugiego z sekretarzy królewskich historiografa i prawnika prowadzącego w kancelarii dworskiej sprawy pruskie Reinholda Heidensteina *Cancelarius, sive de dignitate et officio cancelarii Regni Poloniae liber singularis*. W książce doskonałą, klasyczną łaciną autor wyjaśnia obowiązki i prace sekretariatu królewskiego, której działalność gruntownie poznał, dając dokładny i wiarygodny opis działalności tego urzędu (1610); drugie wydanie tego dzieła z przedmową kanonika warmińskiego Jana Preucka wyszło w Gdańsku w 1742 r. Ta książka także jest dobrze i starannie wydana, z ozdobną kartą tytułową.

Dwukrotnie ukazało się w Braniewie Karola Bartołda *Imagines Principum Regumque Poloniae Politicis dogmatibus, phalerisquae poetarum adumbatae: nupter thesibus philosophicis...*, (1721, 1727). Nie najwyższego lotu jest owa historia władców Polski od legendarnego Lecha po Augusta III. Zawiera ona krótkie, nie zawsze już wówczas zweryfikowane, wiadomości o władcach Polski. Książka tłoczona kursywą i antykwą, ozdobiona barokowymi winietami i inicjałami.

Odrębne miejsce zajmują wydawnictwa nie związane z profilem oficyny i nie dające się zakwalifikować jako oscylujące ku koronie lub ku biskupstwu. Pominąć ich jednak nie można. Zaliczyć do nich trzeba: *Privilegia der Stände des Herzogthums Preussen darauf das Land fundieret und bis jetzo beruhen*. Jest to zbiór dokumentów, ułożony w porządku chronologicznym od 1521 r. do 1611 r., odnoszących się do Prus Książęcych i Królewskich. Wydany starannie z czerwono-czarną kartą tytułową. Tekst książki dwujęzyczny: łaciński i niemiecki w związku z czym tłoczony antykwą i gotykiem. Wydawnictwu temu patronował elektor Jan Fryderyk.

Kolejnym podobnego rodzaju drukiem jest Jana Leo *Historia Prussiae* wydana w dziewięćdziesiąt lat po śmierci autora (1725) Leo czerpał wiadomości z dostępnych mu źródeł m.in. kronik Szymona Grunau'a i Marcina Kromera, a w swej interpretacji wyraźnie akcentował propolskie nastawienie. Braniewskie wydanie kroniki charakteryzuje się różnymi wariantami. Kończącą część kroniki, tego proboszcza lidzbarskiego i kanonika w Dobrym Mieście, stanowi uzupełnienie *Ad continuandam Historiae Prussiae... quae habentur in appendice Thomae Treteri*, zawierające życiorysy biskupów. Na s. nlb. 3 — herb Szembeka i łaciński wiersz pochwalny na jego cześć; kolejno umieszczony jest wstęp poświęcony temu biskupowi, a podpisany przez kilku dobromiejskich kanoników badających wydawcami dzieła. W tekście inicjały i przerywniki. Książkę tę wznowiono w Amsterdamie w 1726 i 1728 roku.

Zupełnie inny charakter miały książki, których autorem był Sebastian Śleszkowski, nadworny medyk biskupa Szymona Rudnickiego, przebywający kilka lat na Warmii. W Braniewie Śleszkowski wydał — własnym staraniem — swą pracę z dziedziny medycyny *Incomparabilis Thesaurus Alexitericus* (1621). Ta popularna rozprawka charakteryzuje się ciężką, momentami nieudolną łąciną i niedbałym drukiem. Na odwrocie karty tytułowej zamieszczone są herby Torunia, Elbląga, Gdańska i Królewca, których świetność autor sławi w obszernej przedmowie. W tym samym roku została opublikowana druga jego książka, w której bardzo ostro i zjadliwie atakuje Żydów. *Odkrycie zrad, złośliwych ceremonii, ... praktyk szkodliwych Rzeczypospolitej i straszliwych zamysłów żydowskich ...* Książka składa się z dwóch części, z których pierwsza przedstawia nieczne praktyki wyznawców judaizmu (głównie lekarzy, co przydaje wydawnictwu swoistej pikanterii); w drugiej autor szuka dróg rozwiązania problemu, aby kraj „od jadowitej zarazy” uwolnić. Całość stanowi swego

rodzaju paszkwil pomieszany z faktycznym stanem rzeczy. Książka dedykowana jest burmistrzom i panom radnym Krakowa, Wilna, Lwowa, Poznania, Lublina, Warszawy, Kalisza i Przemyśla, a więc miast najbardziej dotkniętych tą zarazą. Polszczyzna niedbała, bardzo zły druk z wielu błędami, z rozlaną lub niewyraźną czcionką. W rok później ukazała się *Dostateczna genealogia Żydowska*, w której Śleszkowski dowodzi, że Żydzi nie wywodzą się od biblijnych rodów Abrahama i Jakuba oraz ostro zwalcza błędy Talmudu. Również i ta książka jest wydana na złym papierze, tłoczona niestarannie z szeregiem błędów.

Spokojniejszy wydzwięk ma wydana półtora wieku później praca Antoniego Opolskiego. Jej autor, „ongiś rabin, po przyjęciu Chrztu św. Katolik” opublikował w 1771 r. *Zarzuty trudniejsze w materii wiary z odpowiedziami katolickimi na zbiecie błędów żydowskich*. Wydanie poprawne, tok narracji i argumentacja autora rzeczowa.

Powyższy przegląd dowiódł chyba w dostatecznym stopniu, że produkcja oficyny braniewskiej często — i o bardzo różnorodnej tematyce — stanowiła jedną z więzi jakie Warmię łączyły z Rzeczpospolitą.

Jeszcze wyraźniej uwydatnia się jej praca i powiązania z biskupstwem.

Według Estreichera i K. Korotajowej¹² do najliczniej tłoczonych w Braniewie druków, które przeznaczone były dla kościołów diecezji należały *Ordo Offici divini recitandi in Dioecesi Varmiensi* ukazujące się corocznie w okresie 1608-1660 r. Zapewne z powodu zaczytania i zużycia zachowała się tylko niewielka ich ilość. Zawierały one — podobnie jak obecnie — kalendarze liturgiczne, przepisy dotyczące obrządków, wykazy świąt i postów, a kapłani z terenu biskupstwa byli obowiązani do posługiwania się nimi.

Licznie ukazywały się różnorodne *Officia* jak np. w 1664 r. do św. Franciszka Ksawerego (uprzednio wydane w Rzymie i Warszawie w 1663 r.); w 1676 opublikowano *Officium de B. Andrea Apost, patrono Ecclesiae Varmiensis*. W latach 1701, 1710, 1727, 1734 i 1756, gdy drukarnia była własnością jezuitów, ukazywały się *Officia sanctorum*, a w 1714 r. wyszło niemieckojęzyczne *Officium B. Mariae Virginis. Das ist unser lieben Frauen... Allen Catholischen und sonderlich dem Ermländischen Bisthumb zum besten*. Partie nutowe zawiera *Modus recitandi Officium de S. S. Sacramento* 1733 r. oraz *Officium defunctorum* wydane w 1752 r. Wszystkie te druki były starannie wydane, na ogół na dobrym papierze, często z dwubarwnymi tytułami i wyróżnikami w tekście. Już w końcowym okresie istnienia oficyny wydano *Officiosa pietatis exercitia cultui Divino... Mariae Sanctorum quae patronum debita...* (1711), w którym znajdujemy, oprócz hymnów i litanii i sposobów ich odmawiania, kalendarz skrócony na lata 1771-1791, wykazy świąt i imion.

¹² K. Estreicher, jw. t. 23, s. 406. K. Korotajowa, jw. s. 26.

Na zlecenie biskupów i pod ich auspicjami oficyna braniewska tłoczyła *Rituale Sacramentorum*. Zachowały się egzemplarze wydane z inicjatywy biskupa Michała Radziejowskiego (1682, 1695); trzykrotnie drukowano *Rituale* w okresie rządów biskupa Krzysztofa Andrzeja Szembeka (1730, 1733, 1734). Po raz ostatni, przed likwidacją oficyny, *Rytuał* został wydany w 1765 r. Wszystkie one były starannie wydane, karty tytułowe i częściowo partie tekstu wyróżniane czerwono. W tekście widzimy różne rodzaje czcionek (kursywa, antykwa, gotyk). Na odwrocie kart tytułowych umieszczone są herby biskupów, którzy patronowali wydaniu. Ponadto każdy z *Rytuałów* ma cechy indywidualne. Wydanie z czasów M. Radziejowskiego zawiera partie nutowe, a część tekstów, ważnych ze względów społecznych (chrzest, małżeństwo wraz z nauką o tym stanie oraz Eucharystia) jest przełożona na język polski i niemiecki (gotykiem).

Rytuały, które ukazały się w okresie, gdy diecezją władał K. A. Szembek, w partiach dotyczących tych obrządków są zróżnicowane. Egzemplarz z 1730 r. oprócz tekstów polsko- i niemieckojęzycznych zawiera także litewskie, ale nie ma części nutowej, która została przywrócona w późniejszych edycjach. Nieco rzadziej tłoczono w Braniewie Mszały. Dwukrotnie została wydana *Missae defunctorum juxta usum Ecclesiae Romanae cum ordinatae et extensae* (1731, 1758). Ich karty tytułowe są ozdobione czarno-białym drzeworytem przedstawiającym trupa i czaszkę i skrzyżowane pod nią piszczele. W obu wydaniach są partie nutowe.

W 1732 r. wydrukowano *Missae Sanctorum*, a 1748 r. *Missae in universa Ecclesia de praecepto deinde...* W obu tych Mszałach tytuły były czarno-czerwone, w tekście czerwone inicjały i partie nutowe. Bez podania daty, (zapewne około 1740) ukazała się *Missae de S. Helena Imperatoricae Vidua*.

Jako druki związane i uzupełniające Mszały wytłoczono: *In festo S. S. Reliquiarum (Messgebet)* (1730 r.) oraz *Praecantiones ante et post Missam dicendae* (1732).

We wcześniejszym okresie działalności oficyny u Jerzego Schönfelda została wydrukowana, za zezwoleniem biskupa S. Rudnickiego, *Agenda Sacramentalia* (1616) a w rok później *Agenda Caeremonialia* (1617). Obie do użytku diecezji warmińskiej, wydane ozdobnie z czerwono i czarno tłoczonymi tytułami, inicjałami w tekście. Biskupstwo przeciwstawiało się innowierczym, a szczególnie protestanckim tendencjom, które wśród szerokiej mas ludności popularyzowały czytanie Biblii. Dlatego też biskupi zadbali o wydawanie Pisma Św., listów apostoelskich i Ewangelii. Widzimy więc *Evangelia et Epistolae quae dominicis et festis diebus... legi solent* (1677 według wydania kolońskiego z 1662 r.), wznowione w przekładzie niemieckim w 1746 r. i 1771 r. Ostatnie dwie edycje miały wyraźnie zaznaczone, że przeznaczone są do użytku w diecezji warmińskiej.

W 1708 ukazała się *Historia Starego i Nowego Testamentu z wykładem*

z *Ojców świętych zebranych... na wygnaniu w Królewcu... przez Andrzeja Chryzostoma Zaluskiego... w r. 1703 przetłumaczone*; w rok później (1709) książkę wznowiono. Autorami francuskiego oryginału byli Nicolas Fontaine i La Maitre de Sasy, a tłumaczem — biskup — intelektualista i pisarz, którego losy były powikłane i burzliwe. Kilka późniejszych edycji książki ukazało się w Warszawie. W 1720 wydrukowano *Ewangelie polskie*, tak niedzielne jako i wszystkich świąt.

W XVIII w., gdy drukarnią zarządzali jezuita, kilkakrotnie tłoczono w niej *Psalmi communes* (1732, 1737, 1742, 1743, 1768). Jest to wydawnictwo starannie wytłoczone, w tekście sporo inicjałów i winiet. W edycjach z 1742 i 1768 na k. tytułowej (a więc można chyba przyjąć, że i na pozostałych) odcisk klocka przedstawiający klęczącego króla Dawida z lirą u stóp. W narożu z prawej strony psalmisty z za obłoków wychyla się Bóg, z lewej — zarys zamku.

Spod pras tłoczni w Braniewie wychodziły także druki urzędowe ważne dla życia i funkcjonowania diecezji. Wymienić tu trzeba przede wszystkim *Constitutiones Synodi Dioecesis Varmiensis* publikowane w latach 1612, 1624, 1726 i 1746. Wszystkie egzemplarze konstytucji synodalanych są wydane na dobrym papierze, mają ozdobne karty tytułowe, zamieszczono w nich herby biskupów, za których czasów odbywał się synod. W tekście inicjały i przerywniki. W pierwszym z tych druków na k. 12 umieszczony jest miedzioryt z wyobrażeniem Hostii św., a od str. 340 znajdują się *Ustawy kościelne ze strony uczęszczania do kościoła* (po polsku). Edycja *Constitutiones* z 1746 r. posiada większy od karty tytułowej, złożony frontispis. Ten pyszny późnobarokowy miedzioryt rytował J. S. Mock według ryciny Zucchiego. Centralny element ilustracji stanowi Baranek w trójkącie Opatrzności wokół otoczony wielu symbolami. W dodatku teksty w języku polskim dotyczące postów, naruszenia świąt, akty przed i po Komunii Św. itp.

W 1614 r. opublikowano Jana Leo *Index rerum et verborum in Constitutiones Synodales...* Pracę tę autor zadedykował biskupowi S. Rudnickiemu.

Podobny charakter ma druk pt. *Synodus Dioecesis Varmiensis auctoritate...* Ch. J. Szembek (1726), w którym jako dodatek zostało opublikowane kilka listów pasterskich tego biskupa.

Drukiem urzędowym, który regulował sprawy administracji parafiami było zarządzenie *Neue Ordnung des Bischoffstums Ermland, wie es hinfort mit obforderung der entagenden Unterhanen mieten vermieten der Dienstbothen, dero ist Dienst und Taglöhner Taglohn sall gehalten werden; Nabst anhanger Taxe... und Kleyder Ordnung* (1737).

Owocną i pożyteczną pracę z dziedziny prawa na Warmii podjął wybitny jurysta i administrator diecezji Jan Jerzy Kunigk. W 1711 wydał swym sumptem i przedmową, z myślą o udostępnieniu szerszej ilości mieszkańców przepisy *Jus Culmiensae, una cum processu Juris pro Dioecesi Varmiensi*;

Constitutiones Maurittii nec non Sigismundi Regis et Alberti Marchionis. Opus in omni foro ultissimum. Książka wydana starannie, teksty po łacinie i po niemiecku w równoległych dwóch łamach. W rok później, również staraniem i w opracowaniu Kunigka, wydano *Ordnung für die Ermländische Kirchenvisitationem*. Ten sam autor opublikował dwie książki z zakresu prawa kanonicznego mające istotne znaczenie dla diecezji. Były to *Jura reverendissimi capituli Varmiensis circa electionem episcopi* (1724) i *Summarium complectens oryginem et statum Ecclesiae Varmiensis...* (bez roku wydania, ale druk chyba ukazał się przed śmiercią Kunigka, a więc przed grudniem 1729).

W Braniewie wydawano również zarządzenia i przepisy o charakterze lokalnym. Do takich należą *Rubrica celebrationis Fraternalitatis Sacerdotalis Seeburgensis, impensis admonitum Simonis Hannov ...Administratoris Episcopatus ...impressa* i *Leges Fraternalitatis sacerdotum Brunsbergensis Statuta et Satzungen...* (1643), czy *Christliche Unterweisung der Bruderschaft des h. Josephi* (1700). Inny charakter ma dokument *In Crosen Ecclesiae erectio et fundatio novella Cleri saecularis Dioecesiani de anno 1720* (wyd. w tymże roku, a następnie w Statucie Synodalnym Szembeka).

Zarządzeniami administracyjnymi rad miejskich są niewielkie druczki, niezbyt starannie wydane, o różnej treści i charakterze jak np. *Neu Verbesserte Willkühr der Fürst — Bischofflichen Alt-Stadt Braunsberg durchgesehen und vermehrt, aus Ansuchung eines Edeln und Wohlweissen Raths* (1743), czy *Feuer-Ordnung der Fürst-Bischofflichen Stadt Wormdit.* (1744).

Przez cały czas istnienia oficyny produkowano w Braniewie duże ilości druków o szeroko pojętym charakterze religijnym (zbiory kazań, modlitewnik, rozmyślenia, katechizmy itp.). W okresie będącym przedmiotem niniejszych rozważań przepływał książki był już bardzo znaczny. Jej rozprowadzaniem zajmowali się zarówno wędrowni bibliopole, jak i osiedli księgarze, przenikała szlakami wędrowek uczniów i studentów, towarzyszyła uczonym, nabywali ją podróżujący i pątnicy. Książki przemieszczano jako dary i legaty testamentowe, a także wymieniano między bibliotekami kolegów jezuickich. Należy więc przyjąć, że druki religijne, szczególnie pióra popularnych autorów lub odpowiadające gustom i potrzebom czytelniczym zataczały szerokie kręgi. Dlatego tylko niewiele z tego typu wydawnictw braniewskich można zaliczyć jako produkowane głównie na użytek wewnątrz diecezji. Taki charakter miały, nawiasem mówiąc, listy pasterskie biskupów, z których niewiele dochowało się do naszych czasów. Zapewne na użytek wiernych na Warmii przeznaczona była wierszowana relacja Jana Leo *Prodigium Seheburgi Episc. Varm. in vigilia s. Laurenti Mart. Anno... 1577... visum et... Simoni Rudnicki dedicatum* (1612). O cudzie w Glotowie informują dwa wydawnictwa: J. Leon *Von Hoch. Sacrament Posnische und Glottawische Historia* (1624). Informację o tym druku zaczerpnięto z pracy Józefa Trypućki¹³ i nasuwa się wątpliwość, czy

¹³ Zob. J. Trypućko, *Polonica vetera Upsaliensia*. Uppsala 1958 poz. 1509.

Drugi z druków był wydany anonimowo, kilkadziesiąt lat później pt. *Sacrosancta Hostia olim Glottoviae a bone mirabiliter adorata et ac accendum fidelium cultum ad SS Sacramentum, publicae utilitati aliquoties evulgato, nunc denuo recusa* (1692). Publikacja ta pod nieco zmienionym tytułem ukazała się w przekładzie niemieckim w 1736 i 1739 r.

Na miejscowy użytek przeznaczone było *Kurze Andacht, walche zu Ehren der... Schmerzhaften... Mutter Mariae in der Dorf-Kirchen Plauten alle Fayertag gehalten wird... Eingerichtet im J. 1739...* wyd. 1741).

Jeszcze trudniej jest zakreślić zasięg zbiorów kazań, bo tego typu książki zwykle dość szeroką falą rozlewały się po kraju, częstokroć służąc jako wzorce dla innych kapłańskich wystąpień. Lokalne znaczenie miała, wydana anonimowo, mowa funeralna *Kazanie na pogrzebie... S. Rudnickiego, Biskupa Warmińskiego, Primasa Xięstwa Pruskiego, miane przez jednego kapłana... w kościele katedralnym Warmińskim 12 Aug. 1621* (1622). Zapewne także na lokalny użytek przeznaczone było A. Ch. Załuskiego *Kazanie na święto S. Ignacego w Reszlu miane* opublikowane w 1700 r. Równocześnie, ale jako odrębny druk, ukazał się niemiecki przekład tego kazania, pióra Adama Jana Rehda.

Biskup Krzysztof Andrzej Jan Szembek wydawał swe kazania w Braniewie: *Sermo nomine terrarum Prussiae* (1736), *Róże tajemnic Niebieskich pasterską pracą kwitnące* (1740). Ten zbiór kazań w przekładzie niemieckim ukazał się wcześniej, bo w 1736 r. Powtórzono go pod niemieckim tytułem w 1770 r., ale w tej edycji część kazań opublikowana była po polsku.

Spośród katechizmów wytłoczonych w braniewskiej oficynie wymienić należy tzw. *Maty katechizm* słynnego jezuitę Canisiusa, który jako obowiązujący w diecezji wprowadził w 1575 biskup Marcin Kromer. Wydany był trzykrotnie w 1589, 1619 i 1750 roku. Nadmienić należy, że katechizmy Canisiusa były szeroko rozpowszechnione nie tylko w Polsce, ale w całej Europie, a szczególnie tam, gdzie zaznaczały się wpływy jezuitów.

Omów równolegle został wydrukowany *Catechismus das ist des catholischen Glaubens und Cerimonien deutsche Auslesung und Beschirmung und der Uncatholischen Lehren ware unnd (sic!) Klara Wiederlegung Dem Erblendischen (sic!) Bisthumb zum besten gedrucks* (1621, 1622). Wydawca, którym był J. Schönfels dedykował katechizm Michałowi Działyńskiemu — administratorowi diecezji.

W 1721 wytłoczono Jerzego Scherera *Catechismus oder Christliche Catholische Kinder Lehr*, wzorowany na wciąż aktualnym podręczniku Canisiusa.

Biskup K. A. J. Szembek opracował *Zebranie krótkie nauki chrześcijańskiej rzymskiej katolickiej... przez pytania i odpowiedzi*, które ukazało się w 1735 i 1741 r., a w wersji niemieckiej w 1727 r.

W ciągu blisko 200 letniej działalności oficyny wytłoczono w niej ponad 60 tytułów modlitewników, rozmyślań i śpiewników. Tych ostatnich było niewiele, aż dziwne, że w tak nikłym stopniu biskupstwo przeciwstawiło się popular-

ności protestanckich kancjonałów. Jako pierwszy został wydany w 1621 zbiór Jerzego Elgerta *Geistliche Catholische Gesänge aus dem lateinischen, teutschen und polnischen Psalmen und Kirchengesängen... jetzt aber mit vielen schönen Lieder vermehret...*

Dwa inne śpiewniki ukazały się w 1739 r. (łacińskie, niemieckie pieśni bożonarodzeniowe) i w 1773 (niemieckojęzyczny śpiewnik katolicki).

Bardzo trudno rozstrzygnąć, które z dewocyjnych wydawnictw związanych z kultem różnych świętych były przeznaczone dla diecezji.

Popularną wówczas musiała być św. Brygida — trzykrotnie bowiem wznawiano *Fünfzehn gebeten der h. Brigitten* (ok. 1704, 1730, 1741), jej także było poświęcone *Summarium Indulgentiarum Rosariis seu Coronis S. Brigittae...* (1747). Trzykrotnie ukazywały się zbiory modlitw św. Gertrudy, w tym dwa były po niemiecku (1720 i ok. 1579), a także *Niebo na ziemi albo modlitwy św. Gertrudy* (1764). Podobnie niemieckojęzyczne wydania zawierające zwykle życiorysy, modlitwy, nowenny bądź ułożone przez samych świętych, bądź im poświęcone związane były z św. Antonim Padewskim (1707), św. Józefem (1727), św. Joachimem (1727), św. Anną i Antonim (1738). Polonikum stanowi *Kurze Andacht zu... Heiligen Aloysim Gonzaga und Stanislawm Kostkam* (1728).

W 1747 r. wydrukowano *Decennę* do św. Franciszka Ksawerego, która zawierała także łacińskie teksty modlitw i rozmyślań. Zwraca uwagę fakt, że kult świętych wyraźnie uwydatnił się w drukach w okresie, gdy oficyna była własnością jezuitów.

W tym okresie wydrukowano m.in. wybór modlitw przy *Różańcowym Nabożeństwie i Krótkim Katechizmie* (1712), a w 1738 wytłoczono jednocześnie po niemiecku i polsku *Klucz do niezmiernego Opatrzności Boskiej skarbu*. Nieznanych autorów są książeczki: *Ogród różany dwojakim różowym kwiatem przyozdobiony* (1741) i *Wybór nabożeństwa z różnych autorów* (1749). Dwukrotnie drukowano anonimowy przekład polski rozmyślań Piotra Pina-monti *Ulga w krzyżach... na każdy dzień tygodnia* (1706, 1708). Biskup Andrzej Chryzostom Załuski w Braniewie ogłosił kilka swych drobniejszych prac, a przede wszystkim przekładów, jak *Refleksje nabożne nad męką i śmiercią Chrystusa Pana... na wygnaniu w Królewcu przetłumaczone* (1705), *Pokazanie jak powinien chrześcijanin myśleć... z francuskiego Renata Rapina S. J. L'impotence du Salut. Na wygnaniu w Królewcu przetłumaczone* (1701), czy *Uwagi chrześcijańskie... na wygnaniu w Dreźnie przetłumaczone Części IV* (1707-1708).

Przed wszystkim jednak w braniewskiej oficynie wytłoczono jego fundamentalne dzieło będące zbiorem dokumentów (przemówień, listów do i od niego, broszur politycznych, odezw i paszkwili itp.) *Epistulae historico familiares*. Pierwsze trzy części wyszły w 1709-1711 r.; (czwarta — już po śmierci autora — ukazała się we Wrocławiu u Kornów).

Również biskup Krzysztof Andrzej Jan Szembek, prócz kazań, wydał w Braniewie: *Brevissimae meditationes quibus tota Passio Christi inspicitur...* (1730) oraz *Relatio de sollemnisimo actu coronationis B. Mariae in monte Częstochoviensi...* z oracją gratulacyjną Wawrzyńca Brauna (1730). Upřednio (1723) pod identycznym, ale bardziej rozbudowanym tytułem, (*nunc circa solennem coronate Częstochoviensi B. M. V. in Ecclesiam Głotoviensen... introductione*) ukazał się druk, w którym jako autor podany jest Wawrzyniec Braun. Należy domniemywać, że jest to jedna i ta sama książka.

Szembek w 1717 koronował łaskami stąnący obraz jasnogórskiej Madonny i był Jej gorącym czcicielem, szerzył więc kult Matki Boskiej Częstochowskiej nie tylko poprzez książkę, ale i popierając pielgrzymki do tego miejsca kultu, przez co zacieśniał związki wyznaniowe i kulturalne z Polską.

Zarówno w XVII jak i XVIII stuleciu drukarnię braniewską opuszczały liczne panegiryki. Nie ostała się bowiem Warmia przed tą modą, która całymi falami drobnych utworów zalewała Rzeczpospolitą.

W Braniewie wyszło około 40 tego typu utworów. Najczęściej były one poświęcone biskupom warmińskim. Zwykle ich autorami byli uczniowie lub wykładowcy retoryki w kolegium, a utwory pisano z okazji ingresu na stolicę biskupią; rzadziej były to druki funeralne lub z okazji wizytacji kolegiów. Jednym z pierwszych były *Gratulationes Petro Tylicki* (1601), których autorem był prawdopodobnie Michał Duncius.

W 1605 dwukrotnie sławiono z okazji ingresu Szymona Rudnickiego. Panegiryczny wydzwięk miała również biografia tego biskupa, którą pt. *Vita... Simonis Rudnicki...* w 1645 opublikował Jan Rywocki.

Po śmierci Szembeka w 1621 wytłoczono anonimowy utwór, pełen barokowych zwrotów i metafor sławiący zmarłego *Elogium Episcopale in funere Simonis Rudnicki*. Podobne cechy noszą dwa panegiryki uczniów braniewskiego Kolegium (Jakuba Wichmana z 1637 r. i anonimowy z 1637) sławiące tego biskupa.

W 1645 ukazały się dwa panegiryki: *Usus horologii sciotherici Venceslai a Lesno ab lati* pióra kanonika Warmińskiego Wawrzyńca Jana Rudawskiego i *Structura Honorum ac Meritum... splendoris Venceslai Leszczyński*, której autorami byli wykładowcy braniewskiego kolegium.

Z kolei pochwalne peany na cześć biskupa Jana Stanisława Wydzgi znajdujemy w utworach: Adalberta Hozjusza *Duo soles Joanni Stephani Wydzga* oraz Stanisława z Rupniewa Ujejskiego *Panegicius in laudem...* Oba te druki ukazały się w 1660 r.

W 1689 r. wytłoczono trzy panegiryki opiewające cnoty i zasługi Jana Stanisława Zbąskiego. Słuchacze kolegium w Reszlu napisali *Corona Varmiae felicitas in Infulato...*, uczniowie szkół braniewskich podnosili jego zasługi w *Fascia virtutum et meritorum nixa principem Varmiae Tiran... complexa...*; zabrali głos kanonicy z Dobrego Miasta *Applausus Triumphalis... In primo et*

felici collegiatae Ingressu. Inter publicos totius Varmiae triumphos Praesentatus a subjectissima suae... Civitate Guttstadiensi...

Trzy druki ulotne poświęcone były biskupowi Andrzejowi Chryzostomowi Załuskiemu. Dwa z nich opublikowano z okazji ingresu *Princeps Desideriorum... inter plaudentis populi occursus...* był dziełem wychowanków kolegium braniewskiego, a *Digno accipere honorem Victima sive... consecrata ab obligatissima Societate Jesu Jagielloni Collegii Reselensis* — powstało w Reszlu. O śmierci biskupa poinformował barwnym, barokowym językiem Adam Rostkowski wydając w 1711 r. *Relatio de obitu A. Załuski*.

W tym samym roku wydano *Ara Crucis in auspiciatissimo a Culmiensi ad Varmiensem Cathedram ingressu... Theodori... Potocki... ex gentilis ejusdem armis publico cultui et venerationi erecta a coll. Brunsbergensi...*

W schyłkowym okresie działalności drukarni ukazały się dwa panegiryki. W 1767 r. wydano anonimowy utwór *In funere Adami Stanislai Grabowski*, a w 1770 r. wyłożono panegiryczną odę i recytacje chóru przygotowane w Kolegium Braniewskim pt. *Celsimo... Ignatio Krasicki... Terrarum Prusiae Praesidi. Dum post celebratum Jubilacum a sue Alma Cathedra rediret, Mecenati so Mūnificentissimo et Amplissimo...* Ten czterostronicowy druczek jest jednym z niewielu jakie dotrwały do naszych czasów.

Oprócz omówionych ukazywały się w Braniewie również innego rodzaju wydawnictwa, w których widzimy wszelkiej materii przemieszanie, a które można określić jako varia. Do ciekawszych zaliczyć należy włączenie się do sporów, które wywołała reforma kalendarza. Na ten temat pisał kaznodzieja Michał Duntzius proboszcz w Braniewie i Elblągu wydając na własny koszt *Augenscheindliche Rationes und Beweysung, mehrer Theils aus... Heiliger Schrift gezogen, mit welchen genugsam darzuthun, das in diesem 1603 Jahr... Ostern nicht auf den 24 Tag Aprilis Alten; sondern auf den 30 Tag Martii Newen Calenders einfallen*. Echo sporów z teorią Kopernika pobrzmiwa w opublikowanym w 1649 r. wykładzie Teofanusa Biedy *Eclipses solis et lunae publica praetextione in col S J Brunsberg explanate*.

Jedynie z tytułu znany jest druk zawierający pracę Ch.A. Ram'a: *Brunsberrgische müssige Stunden bestehend in arithmatischen und geometrischen Reimaufgaben* (1699).

Po wyeliminowaniu druków polemicznych, których autorami byli jezuici programowo zmagający się z reformacją, a które miały szeroki krąg oddziaływania, znaleziono tylko dwie tego typu rozprawy związane z Warmią przez osoby ich autorów. Obie były wydane w języku niemieckim. Są to *Pabsthum nichtiges Lutherthum* (1701) druk zawiera tezy dysputy, którą toczyli Bernard von Sanden predykant z Królewca i Jan Kasper Józef Senckler kanonik dobromiejski i proboszcz we Fromborku. Drugie wydawnictwo z 1719 r. *Genau durch Suchung und gründliche Untersuchung der Predigt von zwei Wegen aller Menschen...* zawiera opis polemicznego sporu między kanonikiem

Schenkiem z Fromborga, a profesorem uniwersytetu Królewieckiego Henrykiem Lysiussem.

*Nieco szerszym echem odbity się w produkowanych w Braniewie publikacjach krwawe starcia w czasie tzw. tumultu toruńskiego w 1724 r., kiedy to w wyniku incydentu jaki zaistniał w czasie procesji urządzonej przez uczniów tamtejszego kolegium doszło do walk między katolikami i protestantami. Na ten temat ukazały się trzy anonimowe, zapalczywe w tonie, druki: *O Thoren! Seuffsen und disciriren zugleich mit einander, von jeden tragödischen Affairen, so jüngsthin zu Thoren 17 Julii zugefallen...*; *Authentische Nachricht von der zu Thoren erregten und nach Erforderung der Gerichtinkeit gestrafften Aufruhr...* i *Die wichtige Frage, ob das wider die Thorner Anno 1724 zu Warschau gefälte Urtheil oder der Protestanten dagegen ausfliegende Despotische Schrifften, dem Olivischen Frieder wiedersterben*¹⁴...*

Przedstawiony powyżej rys działalności typografii braniewskiej i przykłady jej pracy na rzecz biskupstwa są chyba wyraziste. Druki tłoczony w Braniewie na zlecenie władz diecezji zaspokajały potrzeby kościoła i duchowieństwa, część z nich służyła szerszym rzeszom ludności, co szczególnie odnosi się do dwujęzycznych wydawnictw dewocyjnych.

Omówione druki wykazują, że przez cały czas istnienia oficyny jej związki wydawnicze z Koroną były silne, a praca na rzecz i dobro biskupstwa — pokaźna, często o znacznym ciężarze gatunkowym.

Szacunkowo biorąc produkcja ta przekraczała 30% całości tj. około 600 wytłoczonych w Braniewie druków. Poziom typograficzny większości wydawnictw był skromny, ze względu na niedostateczne techniczne wyposażenie drukarni. Jednak pewna część druków odznaczała się starannością, a nawet elegancją. Wszystkie te wydawnictwa pełniły rolę ważnego czynnika integrującego Warmię z Koroną, były często nośnikami narodowych tradycji i języka ugruntowując go na terenie diecezji. Stanowią one ważki i niepodważalny dowód obecności i aktywności kulturalnej polskiej na tym obszarze. Druki stanowiły również swoistą podwalinę do zachowania języka ojczystego, o którego przetrwanie toczyła się w późniejszym okresie ostra walka.

Godnym podkreślenia jest fakt, że ten mały, liczący zaledwie dwie prasy, warsztat zaspokajał najważniejsze potrzeby tutejszych szkół jezuickich i diecezji. Działalność typografii w Braniewie tym więcej zasługuje na podkreślenie i uznanie, że jej praca odbywała się w specyficznych warunkach. Była na północnym krańcu Rzeczypospolitej jedynym i do tego skromnie wyposażonym warsztatem produkcyjnym w ścisłym związku z kościołem katolickim i na jego potrzeby. Pracowała otoczona zalewem produkcji dobrze wyposażonych, bogatych tłoczni inowierczych, którym przedstawiała swoje wydawnictwa. Jej działalność w dużym stopniu wpłynęła na ugruntowanie katolicyzmu w wyznaniowej

¹⁴ H. Gruchot, jw. poz. 193.

enklawie jaką stanowiła Warmia. Produkcja i obieg druków produkowanych w braniewskiej oficynie owocowały także w życiu społecznym i kulturalnym regionu i były jednym z ogniw cementujących związki Warmii z Koroną.